

ההתיישבות בארץ-ישראל – מפעל קולוניאליסטי?

'ההיסטוריונים החדשים' מול הגאוגרפיה ההיסטורית

דן אהרנסון

פולמוס חריף התפתח לאחרונה באקדמיה ובציבור סביב המחשבה הפוסט-ציונית, שהיא סעיף מקומי של האסכולה הפוסט-מודרניסטית. את הוויכוח העלו אלה המכנים עצמם 'היסטוריונים חדשים' והצטרפו אליהם חוקרים 'רוויזיוניסטים' ממקצועות קרובים ובראשם אלה המכונים 'סוציולוגים ביקורתיים'. על פי טענתם קיימת מחלוקת עקרונית בינם לבין שאר חוקרי העבר 'הישנים' (מן 'הזרם המרכזי') במישורים פילוסופיים, מתודולוגיים ותוכניים.¹ שלא כמו חלק גדול מן התגובות לפרסומים הפוסט-ציוניים, שהתמקדו בשני המישורים הראשונים, מאמר זה יוצא לבדוק עניינית את אחד מגילויי התוכניים של הוויכוח.

במישור התוכני, רבים מן 'ההיסטוריונים החדשים' הישראלים ועמיתיהם הפוסט-ציונים עוסקים בחקר פרשיות שונות בקורות המאבק בין היהודים לערבים על ארץ-ישראל, שהוא לדעתם הציר המרכזי של תולדות הארץ בעת החדשה. 'השאלה היתה בכלל כיצד עוצבה החברה היהודית, במגעיה עם החברה הערבית', סיכם אחד החוקרים הביקורתיים המובילים.²

תוך התחקותם על שורשי העימות היהודי-ערבי, הגיעו אחדים מהם לבחינת ראשיתה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל העות'מנית בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. הם מטפלים בנושא הזה על בסיס עקרונותיהם ה'חדשים' (או 'הביקורתיים') וגם מסקנותיהם שונות מאלו שהיו מקובלות במחקר שנערך על תקופה זו עד כה.

הטענות, דרכי העבודה והמסקנות שהועלו במחקרי 'ההיסטוריונים החדשים' על תחילת ההתיישבות בארץ ייבחנו כאן מנקודת ראות ביקורתית. אנסה להביא אפוא את הביקורת לביקורת על יסוד שיטות מחקר 'ישנות', ובעיקר אלו של הגאוגרפים

* המאמר הוא הרחבה של שתי הרצאות שנישאו בשנת 1995 בפורום החוקרים של מרכז צ'ריק לתולדות הציונות, היישוב ותולדות מדינת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, ובכנס השנתי שערכה האגודה הגאוגרפית הישראלית באוניברסיטת חיפה, תשנ"ה. תודותי לכל המגיבים, בעיקר לפרופ' נחום גרוס ולד"ר אמיר בן פורת. אני אסיר תודה גם לפרופ' משה ליסק, לד"ר יצחק שגל ובמיוחד למר אבי בראלי, על הערותיהם לנוסח הראשון של המאמר.

ההיסטוריים הישראלים. על כן הדיון לא יתמקד בתנועה הציונית, במקורותיה הרעיוניים או בכליה הארגוניים, אלא תינקט כאן נקודת המוצא של הגאוגרפיה ההיסטורית, שהתפתחויות בפועל, הביטויים הממשיים של ההתיישבות בשטח, הם מרכז הכובד של דיוניה. תוך עיון בגישות ובשיטות שנקטו לשם בחינתו של הנושא הזה, ייחשפו גם אחדים מהרכיבים הרעיוניים והדיסציפלינריים שבבסיס טענות 'המחדשים'; אולם לגבי דידי הבטים אלו הם מסקנות-לוואי מתהליך הברור של השאלה המרכזית: מהותה האוניורסלית של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה.

א

על פי טענה מרכזית של חלק חשוב מן הפוסט-ציונים, שחרור מן ההטיות הגובעות מעצם מעורבותו האישית של ישראלי החוקר את עברה של החברה הישראלית מחייב להשתמש בהמשגות גזרות מתאוריה ובכלים השוואתיים. לכן אין להדגיש את יחודה של ההיסטוריה המקומית ('הגישה הפלשתינוצנטרית') ואין לבדוק אותה מנקודת מבט לאומית ומשוחזת ('הגישה הציונוצנטרית'). במקום גישות צרות ומוטות אלו, יש לנתח את מה שקרה כאן בהקשר האוניורסלי של הגירה והתיישבות: לטענתם יש להשתמש במודל הקולוניאליסטי להבנת סיבה של ההתיישבות היהודית.

לדעת חוקרים אלו הרקע הרעיוני להתיישבות היהודית בארץ-ישראל דומה לזה של התיישבות קולוניאליסטית אירופית במקומות שונים בעולם, כגון דרום-אפריקה ואלג'יריה.³ נוסף על האידאולוגיה פעל כאן מה שמכונה 'מכניזם של התיישבות'. לפי טענה זו, אולי מלכתחילה הציונות היתה תנועה בעלת כוונות טובות גם כלפי הערבים, 'הילידים' – ולא כל המבקרים מאמצים הנחה זו – אולם כוונותיה לא התממשו, מפני שכמו במקרים אחרים בעולם, המציאות הכתיבה את אמצעי הפעולה, לרבות נישול הערבים מאדמתם וניצולם ככוח עבודה זול.

יתר על כן: ניתוח לשוני-ספרותי של אופני הדיון וההינוך בחברה היישובית חושף, לטענת 'המחקר הביקורתי', דיכוי תרבותי המשקף ניצול כלכלי ופוליטי; משמע, השיח של חברה זו הוא בעצם 'שיח קולוניאליסטי'. מנקודת מוצא זו החוקר הפוסט-ציוני מפרש את המקורות ומרכיב את הסיפור ('הנראטיב') ההיסטורי החדש בדבר ראשיתו של המפעל הציוני בארץ-ישראל.⁴

אומנם, כך ממשיכים הטוענים, הציונות לא פעלה כתנועה קולוניאליסטית רגילה, כי לא היתה לה מדינת-אם; גם היו לה מאפיינים מיוחדים נוספים – היא היתה תנועה לאומית, למשל. אולם בסופו של דבר הציונות היתה למעשה שלוחה של הקולוניאליזם העולמי וכך יש לראות את ההתיישבות היהודית בארץ. לדעתם, הורם המרכזי של המחקר (המחקר 'הממסדי-ציוני') התעלם עד כה מן ההשוואה בין ההתיישבות בארץ-ישראל לבין מקרים אחרים בחוץ-לארץ. 'הסיבה כמעט מובנת

מאליה: אילו היה נערך מחקר השוואתי מקיף ובעל עומק היסטורי ראוי, החברה הישראלית היתה נופלת לקטגוריה של חברות מהגרים-מתיישבים בדומה לצפון אמריקה, דרום אמריקה, אוסטרליה, ניו-זילנד, דרום-אפריקה, רודזיה ואלז'יריה...⁵ מתוך כוונות זרות, חוץ-מדעיות, כלומר מתוך מגמה לצדק את הציונות ולחזקה, המירו אפוא חוקרי 'הזרם המרכזי' את ההיסטוריה באידאולוגיה. זו טענת המבקרים.

ב

קל לי להסכים עם אחדים מן החידושים-לכאורה שהעלו ההיסטוריונים והסוציולוגים 'החדשים', מהסיבה הפשוטה ש"חידושים" אלו מקובלים זה מכבר במחקר; מאידך גיסא, אני מבקש לערער על עקרונות אחרים המנחים את דיוניהם ולדחות את מסקנותיהם המרכזיות בדבר מהותה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

עקרונות אִמְפֵּתִיָּה רעיונית אינה גוזרת בהכרח הֶעֱדֵר ביקורתיות, ואומנם כתיבה לא-ציונית או ציונית-ביקורתית ליוותה מני אז את הציונות ואת המחקר על הציונות. גם אין חידוש בהדגשת מטענו האישי של החוקר או בביקורת על הגישות הפלשתינוצנטרית והציונוצנטרית; לבעלי הטיעונים האלה יש שותפים ותיקים רבים. יותר מכך: רוב החוקרים דוחים זה מכבר את נקודת המוצא נטולת הפרספקטיבה הרחבה, כלומר את התפיסה הרואה בתולדות ארץ-ישראל עניין מקומי-יהודי ותו לא על יסוד הדגשת יחודו של המקרה ההיסטורי הזה וניתוקו מתופעות עולמיות. זו ודאי איננה עמדתם של הגאוגרפים ההיסטוריים מן הזרם המרכזי במחקר. כך גם הנושא שלפנינו, ראשית ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל: בדור האחרון של המחקר הוא נבדק דרך קבע על רקע תהליכים כלליים רחבים.⁶

הגאוגרפים ההיסטוריים שעסקו בנושא הבלישו במיוחד את הזיקות בין הפעילות בארץ-ישראל ובין תופעות אחרות של הגירה והתיישבות בעולם. אולם בניגוד ל'מחדשים' הרוויזיוניסטיים, הם עשו זאת תוך הבחנה - עד כה מובלעת, בדרך כלל - בין שני מושגים המבטאים שני סוגים של פעילות: קולוניזציה מזה וקולוניאליזם מזה. ההבחנה שאפתה כאן בין שני המושגים היא תשתית תאורטית לטענתי בדבר אופיו של המפעל הציוני.

שני המושגים 'קולוניזציה' ו'קולוניאליזם' נגזרים מאותו שורש לשוני ששימש את אנשי התקופה לציון פעולות ועצמים הקשורים במעשי ההתיישבות לגופם. כך, למשל, כינו המתיישבים היהודים עצמם 'קולונים' ואת מושבותיהם - 'קולוניות', ואילו המוסדות הציוניים הכתירו לאחר מכן את המכשיר הכספי המרכזי לפעולתם בארץ-ישראל בשם 'קולוניאל טרסט'. יש להבין מושגים אלו מתוך 'רוח התקופה': דאו: להסתיותו של השורש Colone היתה אז משמעות נייטרלית, ורק מאוחר יותר, תוך כדי תהליך הדה-קולוניזציה, דבקה בהן הקונוטציה הערכית השלילית.⁷

יתר על כן: גם אובייקטיבית, לגופו של עניין, שני המושגים מציינים סוגים נפרדים של פעילויות אנושיות שונות בתכלית זו מזו (אם כי אין הן מוציאות זו את זו). הקולוניזציה היא תופעה גאוגרפית במהותה, שעיקרה הגירה לארץ חדשה והקמת

מערכת של ישובי מהגרים, שונים באופיים מן היישובים המקומיים באותה ארץ; ואילו הקולוניאליזם הוא תופעה פוליטית וכלכלית שעיקרה השתלטות של מדינה על שטח ואוכלוסייה מעבר לגבולותיה וניצולם לצורכי הכובש. הקולוניזציה התבטאה בהקמת 'מושבה' (Colony) במובן של ישוב דמוי כפר אירופי (או, במקרים אחרים, שכונה נבדלת, יהודית במקרה העירוני). לעומת זאת הקולוניאליזם התבטא בהסבת המרחב הנכבש ל'מושבה' (Colony) במובן של חבל ארץ שמעצמה זרה שולטת בו. ואכן, גם ניתוח ספרות על אודות התיישבות אירופית בעולם במאה התשע-עשרה – הן ספרות פרטנית, העוסקת במקרים מסוימים, הן ספרות מחקר כללית, תאורטית והשוואתית – מלמד על הבדלים מהותיים בין שתי התופעות ששני המושגים הללו מציינים.⁸

בין שתי התופעות אין זהות או חפיפה מבנית. תיתכן קולוניזציה ללא קולוניאליזם, למשל הגירת יהודים ממזרח אירופה לארגנטינה (באמצעות החברה הפילנטרופית 'יק"א) או הגירה המונית וספונטנית של איטלקים לטוניסיה והקמת מערך ישובי חדש ללא חסות של ממשלות. יתכן קולוניאליזם ללא קולוניזציה, כדוגמת ההשתלטות והפעילות של הבלגים בקונגו, הבריטים בסודן או הצרפתים במרוקו, ללא יצירת רשת מושבות ב'מושבות' אלו. תיתכן קולוניזציה בתוך קולוניאליזם, כגון התיישבותן של קבוצות גרמנים באוסטרליה, אוקראינים בקנדה או הולנדים בדרום-אפריקה, שהיגרו ל'מושבות הכתר' הבריטיות בשעתן והקימו יישובים-מושבות ללא תמיכת השלטונות הבריטיים. ותיתכן קולוניזציה באמצעות קולוניאליזם, כמו התיישבות הצרפתים באלג'יריה הצרפתית, האיטלקים בלוב האיטלקית או הגרמנים במחוזות הפולניים שסופחו לממלכתם; במקרים הללו תהליך אכלוסו של המרחב הכבוש הוא מכשיר בידי השלטון הזר.

הדוגמאות שהובאו כאן לקוחות מהתקופה המקבילה לתחילת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל והן בנות-השוואה אליה. ישנם כמובן עוד מקרים רבים בהיסטוריה העולמית המדגימים את היחסים המורכבים בין שתי התופעות ואת העובדה שאין זיקה מבנית תלוית ביניהן. אפשר לפתח את החלוקה הטיפולוגית ולאפיין עוד סוגים וסוגי-משנה של קולוניזציה לעומת קולוניאליזם, לחוד ובמשולב, אולם דיון כזה יסטה מענייננו. מכל מקום 'ההיסטוריונים החדשים', 'הסוציולוגים הביקורתיים' ושאר עמיתיהם הרוויזיוניסטים התעלמו מן ההבדלים הבסיסיים בין שני המושגים, השתמשו בהם לחלופין כאילו הם מילים נרדפות וערבבו בין התופעות ההיסטוריות השונות ששני מושגים אלו התממשו בהן.⁹

ההבחנה המושגית הבסיסית בין קולוניזציה וקולוניאליזם והבנת המשתמע מהבחנה זו הן לשיטתי תגאי יסודי לאפיון של התופעות הממשיות הרלוונטיות. תגאי יסוד שני למחקר מעריך כזה הוא כמובן קיומו של מצאי עובדתי מקיף ואמין, וכדור האחרון אכן הצטבר די ידע על ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה. דיון במהותו של מפעל ההתיישבות בארץ, על הדומה והשונה בינו לבין מפעלי התיישבות אחרים בעולם, מחייב אפוא שימוש הולם במצאי המחקרים הקודמים. בהנחה כי ראוי

שכל מחקר יעמוד בתנאים אלו, ובהנחה כי מחקר העוסק במהותה של ההתיישבות בארץ־ישראל יכול למלא אחריהם, נחזור לדון במקרה הפרטי שלפנינו.

ג

האם אפשר לראות במקרה הארץ־ישראלי תופעה נגזרת מקולוניאליזם, כגון התיישבות של ניצול (colonisation d'exploitation) שעיקרה פעילות זרה לצורך ניצול כלכלי? במקרה של ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל בתחילתה אין לזהות ניצול כלכלי כלשהו, אפילו לא במונחים של חברה קפיטליסטית מיישבת. אכן, המתיישבים היהודים היו גוף חיצוני, זר; ואכן, כמו במקרים אחרים של התיישבות זרה בעולם, רובם העסיקו פועלים מקומיים ('ילידים') במהירים הזולים של השוק החופשי המקומי. אולם היהודים הכניסו לארץ כספים רבים, ובסכומים עצומים. מדובר הן באלפי יחידים שהתיישבו והשקיעו באדמתם את כל רכושם, הן ברבבות 'חובבי ציון' מרחבי אירופה, שהתנדבו לתמוך בהתיישבות, והן בברון אדמונד דה־רוטשילד מפריס, שהיה המממן העיקרי של אותה התיישבות.

בתקופת העלייה הראשונה השקיע הברון רוטשילד בארץ־ישראל יותר מכל שאר היהודים בעולם גם יחד ופעל במושבות בתור גורם מרכזי דמוי־ממסדי. אבל רוטשילד, כשאר הגורמים הפרטיים והציבוריים שפעלו בהתיישבות, לא הוציא מהארץ כספים או משאבים כמקובל בתהליך קולוניאלי. זרימת ההון היתה תמיד חד־סטריית: אל הארץ החדשה ולא ממנה, בניגוד לאחת מן התכונות המובהקות המאפיינות התיישבות של ניצול.

אין כל סימוכין עובדתיים לטענה כי הברון רוטשילד היה למעשה 'קאפיטליסט נעלם' ששאף לרווח ממפעליו בארץ־ישראל.¹⁰ השקעותיו הכספיות אדירות הממדים של הברון רוטשילד בהתיישבות כלל לא הפיקו רווחים. הן גם לא גועדו לכך. רוב השקעותיו הוסבו לצריכה הציבורית, בעיקר בתחומים החינוכיים להתיישבות תלוזית (ככל התיישבות סֶפֶר 'חלוצית', כלומר ראשונית): דרכים, מים, מוסדות חינוך ובריאות ושאר מערכי תשתית ושירותי קהילה שלא היו זמינים כלל. גם ההלוואות הפרטיות למתיישבים לא היו צמודות ולא נשאו ריבית ראלית, ומה שהוחזר (לרוב לאחר זמן רב, לעתים רק בשנות הארבעים של המאה העשרים!) נשאר בארץ והוקדש כולו לפעולות המשך בהתיישבות, כפי שהוצהר מראש. יתר על כן: בשנת 1900 העביר הברון רוטשילד את השקעותיו העצומות בקרקע ונכסים לרשות 'יק"א, חברה פילנטרופית ציבורית. זו המשיכה לנהל את מרב ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל במשך שנות דור, בעזרת מענקים עצומים שהזרים הברון ליק"א, ללא תנאי וללא כוונה לקבלם חזרה.¹¹

לכן לא ייפלא כי לאורך כל פעילותו בארץ־ישראל, החל מתחילת העלייה הראשונה, העדיף הברון בצורה עקבית להעסיק פועלים יהודים יקרים־יחסית. ההעדפה הזאת מנוגדת, כמובן, לניצול הסותף של כוח אדם ילידי זול שאפיינן הן את פעולתם של המתיישבים הזרים בתור פרטים והן את פעולתם של ארגוני המתיישבים

במקרים הקלסיים של התיישבות של ניצול, שלא לדבר על קולוניאליזם. לעובדה כי היה ניצול מוגבל בלבד של עבודת הערבים הילידים היו סימפטומים בכיוון חשוב נוסף: אומנם המגמה העיקרית בפיתוח התברתי-כלכלי של ארץ-ישראל למן ראשית ההתיישבות (ולא רק מאז העליה השנייה) היתה מגמת הפרדות בין המשק הערבי המקומי לבין המשק היהודי החדש; מבחינה תפקודית, בפועל, התפתח המשק היהודי כבר בעלייה הראשונה לכדי משק אוטונומי נפרד, ליד המשק הערבי ולא מעליו. אולם הטענה כי ההתיישבות היהודית יצרה מבנה של 'שוק עבודה מפולח' בארץ-ישראל איננה עומדת במבחן העובדות ביחס לשלביה הראשונים של התיישבות זו; שהרי הגופים המוסדיים דאז, ובראשם הברון רוטשילד, לא פעלו כ'מעסיקים קולוניאליסטיים אירופיים' ולא נטו 'להעדיף את העבודה הזולה יותר ללא התחשבות במוצא האתני של הפועלים'.¹² גם הפועלים היהודים לאורך עשרים-ושתיים שנות העלייה הראשונה לא פעלו כ'פועלים לבנים' ולא נקטו אסטרטגיות להגבלת הפועלים הערבים 'הילידים' או להרחקתם, כמתכונת שהיתה מקובלת בקולוניות האירופיות. אדרבא: בשוק העבודה המערב של אותה תקופה עבדו זה לצד זה פועלים יהודים וערבים בתנאים דומים.

על פי הטיפולוגיה שחוקרים 'ביקורתיים' משתמשים בה, ניצול עבודתם של ילידים הוא אינדיקטור לאבחון מהותם הקולוניאלית של מפעלי התיישבות,¹³ אולם אנו רואים כי טיפולוגיה המבוססת על הנחה מעין זו יכולה דווקא לחשוף שוני מהותי בין ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל ובין מקרים קולוניאליים. יתר על כן: בקעדר הבחנה עקרונית בין קולוניזציה וקולוניאליזם, הטיפולוגיה משתמשים בה החוקרים 'הביקורתיים' היא טיפולוגיה חסרה ומוטה מראש: חלוקה פנימית-לכאורה זו של מפעלי התיישבות מתייחסת לטיפוסי קולוניות רק במסגרת הקולוניאלית, כלומר למקרים הנגזרים מתוך המסגרת הפוליטית של כיבוש בלבד. כך, למשל, החלוקה המרובעת שמתייחס אליה אחד החוקרים הביקורתיים המובהקים – החלוקה לקולוניה צבאית, קולוניה מעורבת, קולוניית מטעים וקולוניית התיישבות טהורה – היא חלוקה הנסבה סביב קריטריון הניצול ולקוחה כולה מתופעת הקולוניאליזם גרדא.¹⁴

ד

כיצד יש להכליל את המקרה הפרטי שלפנינו במסגרת הרחבה של יחסים פוליטיים המאפיינים התיישבות קולוניאליסטית? בניגוד לכל המקרים הקלסיים של מפעלי התיישבות בעולם, בתקופה הנדונה כאן היתה בארץ-ישראל הפרדה מוחלטת בין השלטון לבין ההתיישבות היהודית. לא זו בלבד שהשלטונות העות'מאניים לא העניקו שירותים להתיישבות החדשה (באורח דומה לאדישותם, בדרך כלל, לצורכיהם של שאר תושבי הארץ), אלא אף היה ניגוד אינטרסים חריף בין שני הצדדים. השלטונות חששו מפני יצירת בעיה לאומית חדשה, שתתווסף על בעיות המיעוטים הלאומיים ברחבי ממלכתם; הם גם חששו מהרחבת השפעתן של מעצמות

אירופה, עם הגידול בקהילות היהודים יוצאי אותן מדינות, ששמרו בדרך כלל על נתינותם הורה.

'ההיסטוריונים החדשים' ועמיתיהם מעלים הבטים פוליטיים אלו - כלומר את זיקת הנתינות בין המתיישבים היהודים ובין ארצות מוצאם, שעוררה את חשש הטורקים שמא בואם יהיה חלק מהדירה אירופית כוללת - לשם חיזוק טענתם בדבר אופיה הקולוניאלי של ההתיישבות היהודית;¹⁵ אולם לחששות האותנטיים-דאו של השלטונות העות'מניים לא היתה בשעתם כל אחיזה ממשית, והעלאתם עתה חושפת כשל עובדתי בטענת המחדשים-כביכול. אין כל בסיס עובדתי לטענות היכולות להיחשב הגיוניות על פניהן, כי ההתיישבות בארץ-ישראל היתה חלק מן הפלישה של מעצמות המערב לממלכה הטורקית והיא הרחיבה, למשל, את דריסת הרגל שהאימפריה הצארית רכשה לעצמה בארץ (שהרי רוב העולים-מתיישבים היו נתיניה). אדרבא: מפליא עד כמה המחקרים בארכיונים השונים של מדינות אירופה ושל נציגיהן בארץ אחידים במסקנותיהם, הן על כך שהמעצמות הקולוניאליות קיימו קשר רופף בלבד עם המתיישבים שהיו נתיניהן - יהודים כנוצרים - והן על כך שהמתיישבים מיצעו מאוד להשתמש בחסות הורה ובקפיטולציות (זכויות היתר שהוקנו לנתיני המעצמות האירופיות בתחומי האימפריה העות'מנית).¹⁶

גם כותב שורות אלו הופתע להיווכח עד כמה שרר נתק כמעט מוחלט בין סוכנויות הממשל הצרפתי לבין הברון רוטשילד ו'האדמיניסטרציה הצרפתית' שלו במושבות בארץ-ישראל. חקירה שיטתית בארכיונים הנוגעים לדבר בפריס (ארכיון משרד החוץ, הארכיונים הצרפתיים הלאומיים, ארכיון בית רוטשילד, ארכיון כ"ח) העלתה מסמכים ספורים בלבד המעידים על קשרים כלשהם בין שני הצדדים, המדיניים-קולוניאליים מחד גיסא וההתיישבותיים או הקולוניזטוריים מאידך גיסא.¹⁷ מכל מקום, החששות של השלטונות העות'מניים מפני הזהות בין המתיישבים למעצמות הניעו אותם לנקוט עמדה שלילית כלפי ההתיישבות היהודית לאורך כל תקופת העלייה הראשונה וגם אחריה. עמדתם התבטאה בצורה עקיבה הן בשורה ארוכה של חוקים ותקנות שהוציאו השלטונות המרכזיים באיסטנבול נגד עליית יהודים והתיישבותם בארץ-ישראל והן ביחס העויז והנוקשה של הפקידות הטורקית המקומית לדרגותיה כלפי המתיישבים.

השלטונות העמידו מכשולים בפני המתיישבים בבואם לקנות קרקעות ולרשום אותן על שמם, מנעו רישיונות לבניית בתים ולצרכים ישוביים אחרים, כגון הפירת בארות, ועוד. תופעות בעייתיות רבות שהתגלעו בשטח, בעיקר בשלבים הראשונים של ההתיישבות, היו פועל יוצא מעוינות השלטונות: החל ממיקום זמני של היישובים (למשל בראש-פינה, זמרין-זכרון-יעקב, יהוד-פתח-תקווה, אום-טוללה-מטולה, ימה-יבנאל) וכלה במגוריהן של משפחות המתיישבים בערים (כמעט בכל המקרים) או הקמה של מבנים 'קלים' ומאולתרים במושבות (בזכרון-יעקב, יסוד-המעלה, גדרה); בשני מקרים אף גרמו הקשיים הללו להתפרקות של מושבות (בני-יהודה-רמסנינה, קוסטינה-באר-טוביה).¹⁸

כך נוצר למעשה היפוך באי-השוויון בין התושבים המקומיים בארץ לבין

המתיישבים היהודים שהגיעו מאירופה: בניגוד למפעלי התיישבות אחרים בעולם, כאן דווקא המתיישבים הזרים הם שסבלו מנחיתות תחוקתית ומנהלתית, מהגבלות ומתת־זכויות.

קווי־יחודה של ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל בראשיתה בולטים גם בכל הנוגע ליחסים ששררו בין המתיישבים החדשים לתושבים המקומיים, הילידים. בספרות הכללית יש נטייה רווחת להציג את בעיית היחסים בין המתיישבים לתושבים בתור מרכז הכובד של ההתיישבות, וכאמור גם 'ההיסטוריונים החדשים' ו'הסוציולוגים הביקורתיים' נוקטים גישה זו בבואם לרונן במקרה הארץ־ישראלי. אחד החוקרים הביקורתיים הבולטים אף קבע קטגורית כי רכיב זה הוא אחד משני הרכיבים העיקריים בטיפולוגיה קולוניאלית: '... ניתן לסכם את ההבדלים הניכרים בין סוגי הקולוניות האירופיות. הקריטריון המבחין העיקרי הוא העניין שהיה בכל מקרה למתיישבים בקרקע ובעבודה המקומיים'.¹⁹

על פי המחקר הגאוגרפי־היסטורי, תפסו היחסים עם התושבים המקומיים בתקופת דיוננו מקום שולי בלבד. מובן שהיתה זרות והיו פערים תרבותיים בין המתיישבים החדשים לבין האוכלוסייה המקומית; אך הקונפליקטים המקומיים שהתעוררו בין 'הילידים' לבין הזרים לא עלו לדמה הארצית בעשור הראשון להתיישבות, והטיפול בנושא הזה לא הוכלל במוקד של מפעל ההתיישבות גם בשלושת העשורים הבאים.

העובדה שבתחילת ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל שררו יחסים תקינים בין המתיישבים ובין התושבים המקומיים נחשפת במובהק מבריקת התחום הפְּטְחוּנִי. ההתיישבות באלג'יריה קשורה ישירות לכיבוש הצרפתי שם, וההתיישבות האיטלקית בלוב התאפשרה רק לאחר שהארץ נכבשה פעמיים, תוך מרידות ואנרכיה; לעומת זאת ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל לא עוררה בשעתה כל התנגדות מאורגנת. אומנם היו התנפלויות על עוברי אורח, מעשי שוד ורצח – אבל אלו לא חרגו מפעולות ספּוֹרְדִיּוֹת דומות שכל תושבי הארץ סבלו מהן זה זמן רב, עקב תנאי הביטחון המעורערים בחלק זה של האימפריה העות'מנית. אכן, פעמיים בעשור הראשון להתיישבות, בפתח־תקווה ובגדרה, התנפלו תושבים ערבים על איכרי מושבה יהודית סמוכה, אבל אלו היו תקריות מקומיות על רקע כלכלי מוגדר ואפשר להגדירן כסכוכי שכנים.

בארץ־ישראל לא היו שום גילויי אלימות מקבילים ל'טבח על המוטיז'ה', שנשחטו בו רוב המתיישבים הצרפתים במישורי הח'ליף כתום העשור הראשון להתיישבות על אדמת אלג'יריה. לכן כאן גם לא היה צורך בסוללות, בחומות ובחפירות הגנה כדוגמת אלה שמרכזי ההתיישבות האירופית נזקקו להם דרך קבע מראשית ההתיישבות בצפון אפריקה ובמקומות רבים אחרים בעולם.²⁰ ארבא: אפילו "החומה" שהקיפה לכאורה את שטחן הבנוי של המושבות הראשונות בארץ (למעשה רק מושבות ספורות הוקפו בחומה כזאת) לא היתה אלא קיר מגן חיצוני למניעת פריצות של גנבים מזדמנים לתצרות המשקים, שכן פריצות כאלה היו אז חזון נפרץ בארץ־ישראל.²¹

ה

במאמר זה התברר אפוא, כי לא זו בלבד שרכיבים מובהקים של קולוניאליזם (כיבוש, ניצול כלכלי, השתלטות על מוקדי כוח) לא התקיימו בתחילת הפעולה הציונית בארץ, אלא שהיו כאן מעט מאוד ממאפייני התיישבות של ניצול; התיישבות שכזאת נשענת על זכויות יתר מטעם השלטונות, והמוקד של פעולות המתיישבים ותומכיהם הוא ניצול משאבי הטבע והאדם המקומיים לשם רווחים כספיים - זה אף זה לא אפיינו את ההתיישבות בארץ-ישראל של התקופה העות'מנית.

גם אין כל סימוכין ממשיים לכך שמפעל ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היה מראשיתו קולוניזציה (או קולוניאליזם), כפי שכאמור מתבטאים בטעות החוקרים הביקורתיים) של נישול. מפעל זה התבצע על קרקעות שנמכרו מרצון בשוק החופשי, בהסכמה הדדית ובכסף מלא (למרות הקשיים שהציבו השלטונות העות'מניים). הוא הוצא לפועל בידי יהודים לצד ערבים, בעבודה מעורבת, בעזרת משאבים כספיים שהיו בתלקם ממקורות עצמיים (של המתיישבים וארגונייהם) וברובם ממקורות חיצוניים (תמיכה פיננסית של גורמים יהודיים חוץ-מעצמתיים בעולם). ודאי שאין מקום לאפיין התיישבות זו כפעילות של שוד העושר המקומי או נישול עם אחד למען העם האחר. לא רק שמכל בחינה בתקופת העלייה הראשונה העם הפלשתיני לא היה קיים כעם, אלא שהתגבשותו התבססה במידה מסוימת על מפעל ההתיישבות היהודי עצמו. עדויות ראשונות מסוף המאה ה-19 מעידות על הגירת ערבים אל מה שאפשר לכנות 'שדה ההשפעה' המירי של ההתיישבות היהודית, תוך כדי הרחבת כפרים קיימים או חידוש כפרים עזובים לצד המושבות.²²

לעומת זאת המחקר מעלה כי ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל דאו מתאימה מבחינות רבות ל'התיישבות של אכלוס' (colonisation de peuplement) שיש לסווגה כקטגוריה של קולוניזציה ללא קולוניאליזם. מבחינת אופיה זה דמתה ההתיישבות הנדונה כאן, למשל, למפעל ההתיישבות של הגרמנים הטמפלרים בארץ-ישראל, אשר ארגון דתי נוצרי הנהיג אותו בתקופה מקבילה שלא ביוזמת השלטונות הגרמניים ומוסדותיהם וללא תמיכתם.²³

יש להדגיש כמובן את השיבותו של ממד הזמן בהקשר ההיסטורי. מעניין לבדוק מאילו הבטים השתנתה ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל עם הבדלי התקופות ומה תוקפן של טענותי גם לגבי המשך המאה העשרים. בלי להרחיב את הדיון כאן, יצוין עקרונית כי לשיטתנו נראָה שההתיישבות הציונית בתקופת המנדט נשאה אופי של קולוניזציה בתוך קולוניאליזם. את ההתיישבות היהודית בארץ עד קום מדינת ישראל, על תקופות המשנה שבהתפתחותה, אפשר אפוא לזהות כסוג של קולוניזציה, להבדיל מקולוניאליזם.

עתה, כשנבחן את פרסומיהם של 'ההיסטוריונים החדשים' והסוציולוגים הביקורתיים, נמצא כי מחד גיסא הם מרבים לערב קולוניזציה בקולוניאליזם (תוך שימוש מתחלף במושגים ושטטוש של תחומי התופעות שהם מבטאים) ומאידך גיסא הם נוטים להשתמש בתאוריה אוניוורסלית (במיוחד זו המרקסיסטית לגוניה), בלא

לרדת לפרטי המקרה הישראלי. דוגמה מובהקת לשני כשלים אלו מתגלה במאמרו של אמיר בן פורת 'לא שכבו על הגדר: הזדמנות, תשוקה והפריצה לפלשתינה'.²⁴ המאמר מציע 'פרשנות חליפית למעשה הציוני, ובעיקר לאירוע הפריצה שלו לפלשתינה' – כלומר לעלייה הראשונה ולמפעל ההתיישבות שלה. מחברו עושה שימוש רב בתאוריות כלליות והן העומדות במרכז עיונו, ולעומת זאת הוא מקדיש דיון דל בלבד לחומר המועט המובא אצלו בכל הנוגע להתפתחויות בארץ-ישראל. עקב כך הוא מגיע למסקנה, כנגזר מן התאוריה, כי 'תחום ההזדמנויות' שיצר 'משבר הפאודליזם העות'מני' בארץ-ישראל הוא הגורם המרכזי לבואם של 'המהגרים-המתיישבים הראשונים'. אני חולק על הדרך המחקרית שלו, על האמצעים שהוא מפעיל ועל מסקנתו.²⁵

ודאי שיש לעגון את חקר ההתיישבות בארץ-ישראל גם במסגרת של עיון בתהליכים עולמיים ואזוריים וכן במסגרת של עיון בתהליכים מקומיים אחרים; אולם אי-אפשר לתלות הכל במסגרת ההקשרים הרחבה – ובוודאי לא בניצול הזדמנויות כלכליות' בארץ שכלכלתה עדיין פיגרה בהרבה לעומת יעדי ההגירה האחרים בעולם. המקרה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל אף מחייב הדגשה הפוכה. כאן קבעו יותר שני קווי-אופי יחודיים שפעלו במשולב: המניע הרעיוני להגירה, כלומר תודעת השיבה לארץ חדשה-ישנה, ליעד טריטוריאלי לאומי מוגדר; והעובדה שההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היתה באופן מובהק תולדה של גורמים אנושיים בלתי-תלויים במידה לא מעטה, כלומר תוצר של דבקות בהתיישבות למרות התנאים הכלכליים השליליים בארץ ועל-אף המציאות הפוליטית הקשה למתיישבים.

מנקודת הראות של היחיד, המהגר-מתיישב היהודי שהגיע לארץ-ישראל ראה עצמו חוזר לארץ אבותיו האחת והיחידה – בלא התחשבות במצבה המטריאלי, שהיה ירוד, ומתוך ציפיות נמוכות בלבד לשיפור מעמדו הכלכלי האישי, עד כמה שהיו לו בכלל ציפיות שכאלה. ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל שונה בכך מכל שאר הגירות המתיישבים הידועות. המהגר האנגלי הפליג לאוסטרליה, למשל, ללא כל זיקה רעיונית לארץ היעד, והגירתו ודאי היתה נטולת כל הקשר לאומי. קל וחומר מנקודת הראות של הכלל: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היא מקרה יחודי של לאום פוור המתכנס מחדש בטריטוריה ההיסטורית.

קווי אופי יחודיים התגלעו גם במפה היישובית החדשה שנוצרה. נוסף על ביטויים בשטח שגדונו לעיל, אזכיר כאן בקצרה עוד שתי תכונות שונות מאלו שאפיינו מקרי התיישבות בני-השוואה בעולם. האחת נוגעת למיקום הפעילות המרחבית הזרה – המקרה השכיח הוא התמקדותה של ההתיישבות במרכזי הפעולה והשליטה של הארץ המיושבת; השנייה עניינה ביחסי ליבה-שוליים (core-periphery) המאפיינים את ארץ-האם, המטרופולין, למול המושבות החדשות.

ההתפתחויות הממשיות בארץ-ישראל חרגו בצורה בולטת מן המודלים הכלליים של מפעלי ההתיישבות, והדבר ניכר כבר בתחילה: מחד גיסא, הפעילות היישובית היהודית נסתה להתרחק מן הערים הוותיקות ומן הצמתים האסטרטגיים הקיימים והתמקדה דווקא במרחב השולי של הארץ דאו (קרי: המישורים והעמקים של ארץ-

ישראל); מאידך גיסא, אותו מרחב התיישבותי חדש בארץ נחשב מלכתחילה ליבה, ולשם גיבושה של אותה ליבה נעשו פעולות לפיתוח זהות מקומית וליצירת ישות דמוית-מטרופוליין עצמאי.²⁶

התנהגות מרחבית כגון זו אופיינית לקולוניזציה של אַכְלוּס, שהיא לפי הגדרתנו קולוניזציה ללא קולוניאליזם. גילוייה הממשיים שונים קטגוריאלית מאלו המאפיינים קולוניזציה של ניצול (מה שכינינו למעלה קולוניזציה באמצעות קולוניאליזם), מאלו המאפיינים קולוניזציה של נישול או ממאפייניה של פעילות קולוניאלית אחרת.

1

יתכן שהכללת-היתר המטעה של החוקרים הרוויזיוניסטיים קשורה לשיטות המחקר שלהם: הגאוגרפים ההיסטוריים עורכים את חקירתם בשיטה אינדוקטיבית ועיקר עניינם מתמקד בבדיקה מדוקדקת של מקרה המחקר שלפניהם; רק לאחר אִפּוּנו על בסיס מקורות ראשוניים, ככל האפשר, החוקר מנסה להשוות את המקרה הפרטי למקרים אחרים ולבחון אותו על פי מודלים ותאוריות. הגאוגרפים ההיסטוריים גם מתמקדים בתוכן הִרְאִי של המעשה, שהוא לשיטתם לב התופעה הנבדקת. לעומת זאת, החוקרים הרוויזיוניסטיים נוטים לנקוט את השיטה הדדוקטיבית והתאוריות הכלליות הן הבסיס למחקריהם. עיקר דיונם ואף רוב הנפח בפרסומיהם מוקדשים לתאוריה, והם ממעטים להתעמק במקרה הפרטי ובמקורות הראשוניים המספרים את סיפורו.²⁷

יתר על כן: הגאוגרפים ההיסטוריים מסתמכים בעיקר על ממצאים 'קשים' בדבר הפעילות הממשית שהתחוללה בשטח, ואילו החוקרים 'הביקורתיים' השונים מרבים להסתמך על ממצאים 'רכים' שעיקרם ביטויים לשוניים וסמלים ספרותיים והם נסבים על הקשרים תרבותיים.²⁸

לא 'הכל נכון'. תאוריות ומודלים, מעצם טבעם, הם מְבַנִים מופשטים שתקפותם נבדקת רק כנגד מקרים קונקרטיים בדוקים היטב. מחקר מצריך הגדרה של מושגי יסוד, בדיקה מדעית מחייבת מיון. יש ערך פּלפּוּלִי בלבד לפרשנות שאינה מתבססת על עובדות (או על משהו קרוב לכך ככל האפשר), שאינה נלמדות מניתוח מקורות דקדקני ומִהְכָרוֹת מעמיקה עם האירועים הנחקרים.

זאת ועוד: תופעה היסטורית כמו ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היא בראש ובראשונה תופעה מטריאלית. על כן המסד הראשוני לבחינתה מוכרח להיות בדיקת הרכיבים 'הקשים' שלה - החברתיים והכלכליים, הפוליטיים והמרחביים. רק אחר כך, ועל יסוד הממצאים המטריאליים, אפשר לבדוק גם על פי השתקפויותיה הפילולוגיות או הדיה התרבותיים; כי אכן, בפרפרזה על דברי יצחק לאור, המציאות לא בוטלה. יש סיפּר קרוב יותר ל'אמת', אבסטרקטית ככל שתהיה.

'ההיסטוריונים החדשים', 'הסוציולוגים הביקורתיים' ועמיתיהם האידאולוגים הפוסט-ציוניים דְּבִקִים בתפיסה המכלילה את הציונות בקטגוריה של הקולוניאליזם. הם שאלו את הרעיון מתוך מודלים כלליים והרכיבו אותו על המקרה הארץ-ישראלי

לשם יצירת 'סיפר' חדש-לכאורה. לדעתי פעולתם היא יותר פרי של השקפה רעיונית סובייקטיבית ופחות תוצאה של ניתוח עובדתי.²⁹ דווקא המבקרים לקו באחת המכשלות שהם יצאו נגדן, שהרי שיטתם-שלהם היא המתאפיינת במיוחד בכך שההשקפה האידאולוגית מאפילה בה על החקירה המדעית. כאן כשלו המבקרים ונפלו לפח שהם-עצמם התריעו כנגדו, אלא שבמקום 'בועה יהודית' הם התגדרו ב'בועה תאורטית'. הם מצויים בבועה הזאת, מפני שאין להם תשתית להבחנה בין הסוגים השונים של היחסים המושגיים המאפיינים את מושא חקירתם ואין הם מכירים כל צורכם את גילוייהן המעשיים של התופעות הנדונות.

מחקר גאוגרפי-היסטורי, הנשען על הכרת העובדות הבסיסיות הנוגעות לראשית הפעולה הציונית ועל הבתנות בין סוגים שונים של מפעלי התיישבות, אינו יכול להסתיים אלא בשלילתה של התפיסה כי הציונות היא אחת מן התופעות של הקולוניאליזם. אין לזהות את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה כמפעל קולוניאליסטי; מבחינות אחדות אפשר לזהות דמיון בינה ובין מפעלי קולוניזציה בעולם, ובמסגרת זו יש למקם אותה.

הערות

1. הפניות לפרסומים נבחרים של 'היסטוריונים חדשים' ועמיתיהם ראה ברשימת המקורות שלהלן. למרות ההכרח המעשי להתייחס כאן אל חוקרים אלו בהכללה, על הקורא להיות מודע לכך שהם (כמו החוקרים מן 'הזרם המרכזי') אינם קבוצה אחידה המשתייכת לאסכולה מגובשת.
 2. ברוך קימרלינג במאמרו 'סותרים התרדות', הארץ, 24 ביוני 1994, עמ' 51.
 3. שם, עמ' 52.
 4. 'אנו אומה של מהגרים-מתיישבים, שהתגבשה ... תוך נישול עם אחר', כך הצהיר קימרלינג, שם, שם.
 5. שם, שם.
 6. ראה למשל: Reichman and Hasson, 1984; Kark, 1984; בני-ארצי, קרק ואהרנסון, 1988; מאמרים אחדים בקובץ Kark, 1989, במיוחד אלו של Yossi Ben-Artzi ושל Zvi Shiloni; ראה גם: Aaronsohn, 1993 ומאמרים נוספים במחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, 14 (1994). כגון אלו של רן אהרנסון, גדעון ביגר, דוד גרוסמן ויוסי כץ.
 7. השווה התייחסות שונה לאורך ההיסטוריה לאימפריאליזם כמונה וכתופעה, בספרו של ריצ'ארד קובנר (Koebner and Schmidt, 1964). תודה לד"ר נתנאל לורך על שהפנה תשומת לבי למקור זה.
 8. אף כי אנו משתמשים כאן בדוגמאות של פעילות אירופית, יש להזכיר כי גם אמריקנים (ארצות-הברית) ואסיאנים (יפן) עסקו בפעילויות קולוניזטוריות וקולוניאליות שונות.
 9. ראה לדוגמה ערכוב בין שני המושגים - ללא כדיקת משמעותם - אצל בן פורת, 1994, המתייחס בטקסט במפורש לקולוניזציה, ואילו האסמכתות בהערות השוליים נוגעות לקולוניאליזם כלבד (למשל בעמ' 291-292 והערות 19-20 שם); ובדומה אצל Ram, 1993.
- בטשטוש מושגי לקו גם פרסומים פוסט-מודרניים בעולם ובהם פרסומיו של אדוארד סעיד,

- ששימש במידה רבה מקור השראה ל'היסטוריונים החדשים' ול'סוציולוגים הביקורתיים'.
 אומנם סעיד מבחין בהגדרותיו בין 'אימפריאליזם' ל'קולוניאליזם', אך הוא כלל אינו
 מתייחס בהן לקולוניזציה. זאת ועוד: הקולוניאליזם, המאפיין לדעתו את ההתיישבות
 היהודית ומוגדר אצלו במקום אחד בקצרה 'the implanting of settlements on distant
 territory' (Said, 1993, p. 9) מתחלף אצלו לפעמים אפילו לגבי המפעל היהודי בארץ-
 ישראל במונח 'קולוניזציה' (למשל: Said, 1978, pp. 294, 318) – וסעיד מותיר אפוא את
 המונח 'קולוניזציה' ללא דיון מושגי (ראה עוד לדוגמה: Blaut, 1993).
10. לטענה כי הברון רוטשילד פעל ככות המניע הקפיטליסטי שמאחורי ההתיישבות, ראה למשל
 אצל שפיר, 1993, עמ' 110, ואצל בן פורת, 1994, עמ' 297-298.
 11. בן-ארצי, 1988: 150; Aaronsohn, 1993, p. 150.
 12. שפיר, 1993, עמ' 107.
 13. Ram, 1993; Shafir, 1989, pp. 17-58; שפיר, 1993, עמ' 106-115.
 14. שם, עמ' 106, בעקבות פילדהאוס ופרדריקסון.
 15. לטענה כי ההתיישבות היהודית היתה סוכן מערבי (לרבות הטענה בדבר השימוש בזכויות
 היתר) ראה אצל בן פורת, 1994, עמ' 288, ושם בהערות 14-15 הפניות מרוכזות לספרות
 המשתמשת בטענות אלו.
 16. ראה הפניות למקורות במרוכו אצל אליאב, 1982 (ובמיוחד הערות 1, 7, 14).
 17. סקירת הארכיונים שנבדקו, אצל Aaronsohn, 1991. בארכיב משרד החוץ הצרפתי
 (Archives de Ministère des Affaires Etrangères), שנסרק בקפדנות לגבי שנות
 השמונים של המאה התשע-עשרה, נמצאו רק שלושה אוכורים סתמיים לפעולות הברון
 ופקידיו בארץ. באחד מהם דווח בקצרה על מקרה יחיד של 'עזרה רשמית' שהוגשה לאחת
 המושבות (זכרון-יעקב), והודגש שם, בלי פירוט נוסף, כי היא ניתנה במפורש ללא הגנה
 (protection) מדינית. Correspondence politique et consulaire, Turquie, Beyrouth, vol. 31
 (janvier-juin 1888), pp. 223bis-224
 18. Aaronsohn, 1993, p. 151.
 19. שפיר, 1993, עמ' 107.
 20. Aaronsohn, 1993, pp. 152-153.
 21. בן-ארצי, 1988, עמ' 194-196.
 22. אבנרי, 1980, עמ' 46-94; אהרנסון, 1990, עמ' 166-168. כך למשל הוקמה מהדש סרפנד
 (שכונתה אלי'ח'רב) ליד ראשון-לציון.
 23. על התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל ראה במרוכו אצל בן-ארצי, 1988, עמ' 78-94, ושם
 גם הפניות לספרות נוספת.
 24. בן פורת, 1994, עמ' 279.
 25. כל הציטוטים בקטע שלעיל שם, עמ' 279.
 26. ראה דיון תאורטי על ביטויים מרחביים של פעילות קולוניאלית אצל Meinig, 1982. קֶבֶט
 מעניין נוסף הדורש דיון נפרד נמצא בהקשר ההשוואתי עם תהליך 'שוב הספר' (Frontier
 Settlement) שנדון ארוכות בפרסומים רבים, בנוגע למפעלי קולוניזציה בעולם ובעיקר
 ביחס להתיישבות בארצות-הברית.
 27. ראה הדיון התאורטי הארוך לעומת עיסוק קצר במקרה הנבדק אצל בן פורת, 1994. לא
 בכדי היחס המקביל בהערות השוליים שם הוא 1:2 לטובת התאוריה (והאסמכתות לגבי
 מקרה המחקר הן מקורות משניים ושלישניים).
 28. מתוך עניין מתודי זה אולי אפשר למשוך לקבלה לפולמוסים אחרים בהיסטוריה, כגון לדיון
 שנערך בעולם המדע בתחילת המאה העשרים על מוצא התרבות – דיון בעל השלכות גם
 לגבי הארץ. הוא אופיין כוויכוח בין שתי דיסציפלינות: שיטת החקירה האחת (של אנשי

מדעי הטבע ובעיקר בוטנאים) הסתמכה על ממצאים 'קשים' כגון צמחי-בר שהם אבות צמחי התרבות; האסכולה השנייה (של אנשי מדעי הרוח ובעיקר פילולוגים) הסתמכה על ממצאים 'רכים' כגון כינויי צמחים ומסורות עממיות. ראה דיון והפניות אצל כ"ץ, 1977, עמ' 13.

29. לעתים משתרבב לכתבי הפוסט-ציונים אפילו ביטוי רגשי אנטי-ציוני, כגון אזכור חוזר של הטענה כי הצורך לרכוש קרקע בכסף בארץ-ישראל היה גורם מגביל בפעילות ההתיישבותית היהודית בראשיתה ומנע את 'התפשטותה ואלמותה' (Kimmerling, 1983, pp. 106, 145-146); או הטענה כי 'רכישת הארץ' נוהלה בדרכי שלום 'כיוון שלא היה להם [למתישבים] הכח הדרוש ליטול את האדמה לפי חרבי' (קימרינג, 1994, עמ' 51-52). קשה שלא להבחין כי השגותיהם של המבקרים הן מהווה הטענות הישנות של התעמולה הסובייטית והערבית, שהציגה את הציונות כתנועה קולוניאליסטית (סיכומן אצל Said, 1980; Robinson, 1973).

מקורות

- אבנרי אריה לי (1980). ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948), תל-אביב.
- אהרנסון רן (1990). הבראון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתה, 1882-1890, ירושלים.
- אליאב מרדכי (1982). 'פעילותם של נציגי המעצמות הזרות בארץ-ישראל במאבק על העלייה ורכישת קרקעות בסוף המאה הי"ט', קתדרה, 26, עמ' 117-132.
- בן-ארצי יוסי (1988). המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל, 1882-1914, ירושלים.
- בן-ארצי יוסי, קרק רות, אהרנסון רן (1988). 'ח'אנים או מבני אחווה? לשאלת תפקידם המקורי של אתרי ההתיישבות היהודית בנוף ארץ ישראל (1882-1914)', הציונות, יג, עמ' 263-284.
- בן פורת אמיר (1994). 'לא שכבו על הגדר: הזדמנות, תשוקה והפריצה לפלשתינה', עיונים בתקומת ישראל, 4, עמ' 278-298.
- כנרי ברוך (1995). 'האם קולוניאליזם ציוני?', שורשים: קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה, ט, עמ' 221-230.
- כ"ץ שאול (1977). 'אהרן אהרנסון, ראשית המדע וראשית המחקר החקלאי בארץ-ישראל', קתדרה, 3, עמ' 3-29.
- פפה אילן (1993). 'ההסטוריה החדשה של מלחמת 1948', תיאוריה וביקורת, 3, עמ' 99-114.
- קימרינג ברוך (1994). 'סוחריו החרדות', הארץ, 24 ביוני, עמ' 51-52.
- שפיר, גרשון (1993). 'קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים', בתוך: א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב, עמ' 104-119.
- Aaronsohn Ran (1991). 'French Archives as a Source for the Study of France-Holy Land Relations', in: M. Davis, Y. Ben-Arieh (eds.), *With Eyes*

- Towards Zion-III: Western Societies and The Holy Land*, New York, pp. 130-136.
- Aaronsohn Ran (1993). 'Baron Rothschild and the Initial Stage of Jewish Settlement in Palestine (1882-1890) - A Different Type of Colonization?', *Journal of Historical Geography*, 19, 2, pp. 142-156.
- Blaut James M. (1993). *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusion and Eurocentric History*, New York.
- Kark Ruth (1984). 'Changing Patterns of Land Ownership in Nineteen-Century Palestine: The European Influence', *Journal of Historical Geography*, 10, pp. 357-384.
- Kark Ruth (ed.) (1989). *The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography*, New Haven, CT, London and Jerusalem.
- Kimmerling Baruch (1983). *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkeley, CA.
- Kimmerling Baruch and Migdal Yoel S. (1993). *Palestinians: The Making of a People*, New York.
- Koebner Richard & Schmidt Helmut D. (1965). *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 1840-1960*, Cambridge.
- Meinig Don (1982). 'Geographical Analysis of Imperial Expansion', in: A.R.H. Baker and M. Billinge (eds.), *Period and Place*, Cambridge, pp. 72-78.
- Ram Uri (1993). 'The Colonization Perspective in Israeli Sociology: Internal and External Comparisons', *Journal of Historical Sociology*, 6, 3, pp. 327-350.
- Reichman Shalom & Hasson Shlomo (1984). 'A Cross Cultural Diffusion of Colonization', *Annals of the Association of the American Geographers*, 74, 1, pp. 57-70.
- Robinson Maxime (1973). *Israel: A Colonial-Settler State?*, New York.
- Said Edward W. (1978). *Orientalism*, New York.
- Said Edward W. (1980). *The Question of Palestine*, London & Henley.
- Said Edward W. (1993). *Culture and Imperialism*, New York.
- Shafir Gershon (1989). *Land, Labor and the Origins of the Israeli Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge.